

مطالعه روش‌های تبلیغ مذهبی در خلافت عباسیان و امویان آندلس

۱. عبدالله محمدحسن: دانشجوی دکتری، گروه تاریخ اسلام، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. مهدی انصاری*: گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. جمشید جلالی شیجانی: گروه ادیان و عرفان، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: dr.mahdi@iau.ac.ir

چکیده

این پژوهش به بررسی تطبیقی روش‌های تبلیغ مذهبی در خلافت عباسیان و امویان آندلس می‌پردازد و با شیوه تاریخی تحلیلی، ساختارها، ابزارها و کارکردهای تبلیغ مذهبی در این دو دوره را مقایسه می‌کند. عباسیان با ایجاد ساختارهای حکومتی متمرکز، تأسیس نهادهای دینی رسمی مانند بیت‌الحکمه و مدارس نظامیه، حمایت گسترده از علما و گسترش مراکز علمی، تبلیغ را به صورت سازمان‌یافته و رسمی در قلمرو وسیعی اجرا کردند که پیامدهای مذهبی (تقویت مشروعیت سنی)، علمی (ترجمه و توسعه دانش) و اقتصادی (رونق تجارت و کشاورزی) به همراه داشت. در مقابل، امویان آندلس با رویکردی منعطف و تلفیقی، از ابزارهای فرهنگی مانند هنر، معماری، خوشنویسی و مساجد جامع (مانند مسجد قرطبه) بهره بردند و با حمایت از نخبگان درباری، توسعه آموزش و تعامل با جامعه چندفرهنگی (مسلمانان، مسیحیان و یهودیان)، اسلام را به شکلی نرم و پایدار ترویج نمودند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که موفقیت هر دو نظام، نه در شدت ایدئولوژیک، بلکه در انطباق شیوه‌های تبلیغی با شرایط جغرافیایی، اجتماعی و فرهنگی نهفته بود؛ عباسیان انسجام ایدئولوژیک را در گستره‌ای وسیع تأمین کردند، در حالی که امویان پایداری هویت دینی را در بافتی متنوع تضمین نمودند. پرسش اصلی پژوهش این بود که «ساختار، ویژگی‌ها و عوامل موفقیت روش‌های تبلیغ مذهبی در عباسیان و امویان آندلس چیست و چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی میان آن‌ها وجود دارد؟» پاسخ آن است که هر دو نظام بر پایه هماهنگی دین، فرهنگ و سیاست با محیط عمل کردند، اما عباسیان بر سازمان‌مندی رسمی و امویان بر قدرت نرم فرهنگی تکیه داشتند؛ الگویی که درس‌هایی برای مدیریت تنوع مذهبی فرهنگی معاصر ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌گان: تبلیغ مذهبی، خلافت عباسیان، امویان آندلس، مشروعیت، قدرت نرم فرهنگی

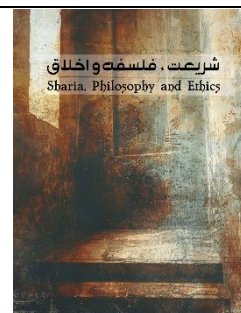
شیوه استناددهی: محمدحسن، عبدالله، انصاری، مهدی، و جلالی شیجانی، جمشید. (۱۴۰۴). مطالعه روش‌های تبلیغ مذهبی در خلافت عباسیان و امویان آندلس. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۳(۶)، ۱۴-۱.

تاریخ ارسال: ۸ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۳ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۰ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۲۸ اسفند ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

A Comparative Study of Religious Propagation Methods in the Abbasid Caliphate and the Umayyads of al-Andalus

1. Abdollah Mohammad Hassan: Ph.D. Student, Department of History, Y.I.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Mahdi Ansari*: Department of History, Y.I.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Jamshid Jalali Sheijani: Department of Religions and Mysticism, Y.I.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: dr.mahdi@iau.ac.ir

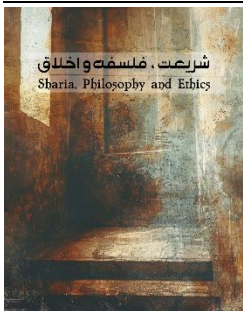
Abstract

This study examines the religious propagation methods of the Abbasid Caliphate and the Umayyads of al-Andalus through a comparative perspective and, using a historical-analytical approach, compares the structures, instruments, and functions of religious propagation in these two periods. The Abbasids, through the establishment of centralized governmental structures, the foundation of official religious institutions such as the Bayt al-Hikma and the Nizamiyya schools, extensive support for scholars, and the expansion of scientific centers, implemented propagation in an organized and official manner across a vast territory, resulting in religious consequences (strengthening Sunni legitimacy), scientific outcomes (translation and expansion of knowledge), and economic developments (prosperity in trade and agriculture). In contrast, the Umayyads of al-Andalus adopted a flexible and integrative approach, utilizing cultural instruments such as art, architecture, calligraphy, and congregational mosques (such as the Mosque of Córdoba), while promoting Islam in a gradual and sustainable manner through support for court elites, educational development, and interaction with a multicultural society composed of Muslims, Christians, and Jews. The findings of the study demonstrate that the success of both systems was rooted not in ideological intensity, but rather in the adaptation of propagation methods to geographical, social, and cultural conditions. The Abbasids ensured ideological cohesion across a broad domain, whereas the Umayyads guaranteed the durability of religious identity within a diverse social context. The principal research question was: "What are the structures, characteristics, and success factors of religious propagation methods among the Abbasids and the Umayyads of al-Andalus, and what similarities and differences existed between them?" The findings indicate that both systems operated on the basis of harmonizing religion, culture, and politics with their surrounding environment; however, the Abbasids relied on formal organizational structures, while the Umayyads emphasized cultural soft power, thereby presenting a model that offers lessons for the management of contemporary religious and cultural diversity.

Keywords: *Religious propagation, Abbasid Caliphate, Umayyad Caliphate of Córdoba, legitimacy, cultural soft power*

How to cite: Hassan, A. M., Ansari, M., & Jalali Sheijani, J. (2025). A Comparative Study of Religious Propagation Methods in the Abbasid Caliphate and the Umayyads of al-Andalus. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(6), 1-14.

Submit Date: 28 January 2026

Revise Date: 04 March 2026

Accept Date: 11 March 2026

Publish Date: 19 March 2026

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The study of religious propagation methods in the Abbasid Caliphate and the Umayyads of al-Andalus provides a significant basis for understanding how Islamic governments used religious communication, institutional organization, cultural symbols, scholarly authority, and political discourse to construct legitimacy and consolidate social cohesion. Religious propagation in Islamic history was not limited to preaching or doctrinal instruction; rather, it functioned as a complex mechanism through which rulers articulated political authority, organized religious identity, and responded to ideological rivals. In the Abbasid context, religious propagation emerged from an early revolutionary da'wah that mobilized dissatisfaction among different social and ethnic groups, especially in Khurasan, by employing slogans connected to the Prophet's family and by creating underground networks of allegiance (17, 23). After the establishment of Abbasid rule, this revolutionary mode gradually changed into an official, centralized, and institutionalized system of religious-political communication, supported by courts, judges, scholars, mosques, educational institutions, and doctrinal debates (18, 19). By contrast, the Umayyads of al-Andalus operated in a culturally plural environment shaped by Muslims, Christians, Jews, Arabs, Berbers, and local Iberian communities; therefore, their propagation methods relied more strongly on cultural integration, visual symbolism, Arabic language promotion, architectural representation, scholarly patronage, and negotiated coexistence (6, 12). The central problem addressed in this research is how these two Islamic governments used different religious propagation strategies to legitimize authority, manage diversity, confront rival groups, and sustain Islamic identity across distinct geographical and cultural contexts.

Methodologically, this research is based on a historical-analytical and comparative approach. It examines classical historical sources alongside contemporary studies in order to compare the structures, tools, functions, and outcomes of religious propagation in the Abbasid Caliphate and the Umayyad government of al-Andalus. The study draws upon historical narratives that describe the political and religious institutions of the Abbasids, including the role of court bureaucracy, official sermons, jurists, theologians, and educational centers in shaping Sunni legitimacy (2, 8, 9). It also uses sources concerning Andalusian Islamic civilization to examine how mosques, libraries, court elites, jurists, architecture, calligraphy, and cultural interaction contributed to the dissemination of Islam and the stabilization of Umayyad authority in a multicultural society (10, 15, 22). The comparison is organized around several analytical dimensions: institutional structure, modes of communication, role of religious elites, interaction with minorities and opponents, ideological orientation, cultural adaptation, and relationship between geography and political legitimacy. This framework makes it possible to move beyond descriptive historical narration and to explain why the Abbasid model became more formal, centralized, and doctrinal, whereas the Andalusian Umayyad model became more flexible, symbolic, and culturally integrative.

The findings show that Abbasid religious propagation passed through two major phases: the revolutionary phase and the institutional phase. In the revolutionary phase, Abbasid propaganda depended on secrecy, network organization, emotional appeal to the household of the Prophet, and strategic ambiguity in the slogan of support for "the chosen one from the family of Muhammad," which enabled the movement to attract Shiite sympathizers, Iranian groups, and anti-Umayyad forces without immediately clarifying the exact political outcome of the movement (14, 17). This flexibility made Abbasid propaganda highly effective in mobilizing support, but it also created later tensions because the post-revolutionary Abbasid state did not fully satisfy the expectations of all groups that had supported the movement. In the institutional phase, the Abbasids transformed religious propagation into an official mechanism of governance. Friday sermons, judicial appointments, theological debates, educational institutions, and scholarly patronage were used to defend Sunni legitimacy and contain ideological rivals, including Alid, Shiite, and sectarian opposition movements (16, 20).

Baghdad's central geographical location, its access to commercial routes, and its concentration of scholars and translators enabled the Abbasids to combine religious legitimacy with intellectual authority, making religious propagation part of a broader civilizational project that included translation, knowledge production, jurisprudence, and political theology (5, 24). However, this same centralization also created structural limitations, since the close dependence of scholars and institutions on the state could reduce intellectual autonomy and turn religious propagation into an instrument of political control.

The findings also indicate that the Umayyads of al-Andalus developed a different but equally strategic system of religious propagation. Unlike the Abbasids, who governed from a central position within the eastern Islamic world, the Andalusian Umayyads ruled from the western frontier of Islam, where Islamic identity had to be strengthened in direct contact with Christian polities, Jewish communities, Arab and Berber groups, and local converts. For this reason, their propagation relied not only on sermons and jurisprudence, but also on cultural prestige, architectural symbolism, Arabic literary culture, courtly patronage, and the visual presence of Islam in public space (25, 26). The Great Mosque of Córdoba and other major religious-cultural centers functioned not merely as places of worship, but as institutions of education, political representation, and symbolic communication. Qur'anic inscriptions, calligraphy, geometric ornamentation, and mosque architecture helped translate religious meaning into visual and spatial forms, making Islam socially visible and culturally attractive (12, 22). Religious elites, jurists, preachers, and court scholars played a mediating role between the ruling authority and society, but their function in al-Andalus was often more interactive and locally embedded than in the Abbasid case (15, 21). The Umayyads of al-Andalus also used policies of managed coexistence toward Christians and Jews, allowing limited communal autonomy while maintaining Islamic political supremacy, which gave their propagation model a softer and more culturally adaptive character.

The comparative analysis demonstrates that both the Abbasids and the Umayyads of al-Andalus used religious propagation as a means of legitimacy, identity formation, and social management, yet they differed in their dominant instruments and institutional logic. The Abbasids relied more heavily on centralized institutions, formal religious discourse, theological debate, juristic authority, and state-sponsored scholarship; their model was particularly suited to a vast empire that required ideological cohesion across diverse provinces (11, 19). The Umayyads of al-Andalus, by contrast, relied more on cultural soft power, architectural representation, local mediation, artistic expression, and coexistence-based strategies; their model was more appropriate for a frontier society where religious identity had to be maintained within a multicultural environment (22, 27). The similarity between the two systems lies in their shared use of religion as a source of political legitimacy and their reliance on scholars, mosques, educational activity, and public rituals. The difference lies in the mode of operation: the Abbasid model was more doctrinal, bureaucratic, and centralizing, while the Andalusian Umayyad model was more symbolic, cultural, and adaptive. This comparison suggests that the success of religious propagation in Islamic governments did not depend merely on ideological intensity, but on the ability to align religious discourse with political needs, social diversity, cultural expectations, and geographical realities (6, 13). In both cases, religious propagation became a form of soft power, but Abbasid soft power was organized through institutions of knowledge and authority, whereas Andalusian soft power was expressed through culture, art, language, and social negotiation.

In conclusion, the comparative study of Abbasid and Andalusian Umayyad religious propagation shows that Islamic political systems historically developed different methods for connecting religion, culture, and power according to their specific environments. The Abbasids created a model of official and centralized propagation that supported ideological cohesion, intellectual expansion, and political legitimacy across a broad empire, but this model also risked turning religious discourse into an instrument of bureaucratic control. The Umayyads of al-Andalus created a more culturally flexible model that used architecture, language, scholarship, visual symbolism, and coexistence to preserve Islamic identity in a plural society, although its dependence on cultural

balance and courtly elites made it vulnerable in periods of political decline. The broader implication is that religious propagation becomes most effective when it is neither purely coercive nor merely rhetorical, but when it is adapted to the social, cultural, and geographical conditions of its audience. The historical experience of these two governments therefore offers an analytical framework for understanding religious communication, cultural management, and soft power in plural societies. It demonstrates that enduring influence depends on the capacity to combine institutional authority with cultural intelligence, and to transform diversity from a source of instability into a foundation for civilizational continuity.

مطالعه روش‌های تبلیغ مذهبی در خلافت عباسیان و امویان آندلس، تلاشی برای واکاوی چگونگی بهره‌برداری از ابزارهای تبلیغ دینی به‌منظور مشروعیت‌سازی، تثبیت اقتدار سیاسی و مواجهه با چالش‌های اجتماعی - فرهنگی در بستر تاریخ اسلام است. تبلیغ مذهبی، به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین حکومت‌داری در سنت اسلامی، ریشه در آموزه‌های قرآنی، از جمله آیه ۱۶۴ سوره آل‌عمران، که بر تأمل در آیات الهی به‌عنوان مبنایی برای هدایت جمعی تأکید دارد، نهفته است و در زمینه‌های گوناگون تاریخی، جغرافیایی و ایدئولوژیک، اشکال متنوعی به خود گرفته است. این مفهوم، فراتر از یک وظیفه صرفاً دینی، به‌مثابه ابزاری ارتباطی و اخلاقی - اجتماعی عمل می‌کند که قرآن کریم و سنت نبوی، آن را یکی از اهداف محوری رسالت انبیا می‌دانند: فراخوانی به خیر و اصلاح اجتماعی از طریق آموزش، موعظه و الگوسازی عملی. آیه ۱۲۵ سوره نحل، با تأکید بر «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ»، ضرورت به‌کارگیری شیوه‌های سنجیده، اخلاق‌مدار و نرم در تبلیغ را برجسته می‌سازد که این امر را به کنشی هدفمند برای تحول نگرش‌ها و باورها مبدل می‌کند (1, 2).

سنت پیامبر اکرم (ص) نیز الگویی عملی از تبلیغ مؤثر ارائه می‌دهد؛ جایی که صبر، تدریج، مدارا و انصاف، نه‌تنها در گفتار، بلکه در سیره رفتاری - از مخاطب قرار دادن نخبگان سیاسی تا عفو عمومی در فتح مکه - دل‌ها را به سوی اسلام جذب می‌کرد (3, 4). حدیث مشهور «بَلِّغُوا عَنِّي وَلَوْ آيَةً» بر این تأکید دارد که هر مؤمنی، حتی با دانش اندک، در این مسئولیت شریک است و نمی‌تواند از آن غافل ماند (1). از منظر نظری، تبلیغ در اسلام با امر به معروف و نهی از منکر درهم‌تنیده است؛ تبلیغ، وجه آموزشی و ساختاری این پیوند را بر عهده دارد و به‌عنوان کنشی ارتباطی هدفمند، نگرش‌ها، رفتارها و باورهای فردی و جمعی را دگرگون می‌سازد. تمایز آن با مفاهیمی چون ارشاد، راهنمایی معنوی فردی، ترویج، گسترش افکار در سطح افقی، یا جهاد کبیر، پایداری فرهنگی در برابر مخالفت‌ها، در شدت، وسعت و مخاطبان نهفته است (1, 2). این پژوهش، با تمرکز بر دو خلافت مذکور، در پی پاسخ به پرسش محوری است که چگونه این دولت‌ها از روش‌های تبلیغ مذهبی برای کسب و حفظ مشروعیت، کنترل فرهنگی و همبستگی اجتماعی بهره بردند، و چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی در شیوه‌های اجرایی آن‌ها مشاهده می‌شود. تفاوت‌های مذهبی، سنی حنفی در عباسیان و سنی مالکی در امویان آندلس؛ جغرافیایی، بین‌النهرین در برابر شبه‌جزیره ایبری؛ و زمانی، این دو مورد را به الگوهای ایده‌آل برای بررسی تطبیقی بدل می‌سازد (5, 6).

در تاریخ اسلام، حکومت‌ها بر اساس اقتضائات سیاسی، مذهبی و فرهنگی خویش، نظام‌های تبلیغی متنوعی را شکل داده‌اند. عباسیان، با اتکا به مرکزیت علمی بغداد، از مسیر ترجمه متون، توسعه دانش و تأسیس نهادهایی چون مدارس نظامیه، بستری گسترده برای تبلیغ عقل‌گرایانه اسلام فراهم آوردند و با بهره‌گیری از علما و متکلمان، باورهای سنی را در برابر رقبا دفاع کردند (2, 7-9). در سوی دیگر، امویان آندلس، در بافت فرهنگی متکثر منطقه، به روش‌هایی روادارانه و تلفیقی روی آوردند؛ آن‌ها با پابندی به اصول اسلامی، همزیستی مسالمت‌آمیز میان مسلمانان، مسیحیان و یهودیان را ترویج دادند و از ابزارهایی چون تعامل با فرهنگ بومی، زبان عربی و هنر، برای نهادینه‌سازی هویت دینی بهره بردند (9, 10). بررسی این رویکردها آشکار می‌سازد که روش‌های تبلیغ مذهبی در دولت‌های اسلامی، تابعی از عوامل چندگانه‌ای چون شرایط سیاسی، گرایش‌های اعتقادی، سطح سواد جمعی و بافت فرهنگی است؛ هر خلافت، بر پایه اقتضائات خویش، استراتژی‌هایی خاص را طراحی و اجرا کرده که به گسترش اسلام در اشکال گوناگون انجامیده است (3, 8). مطالعه تطبیقی این روش‌ها در عباسیان و امویان آندلس، نه‌تنها تنوع رویکردها را در تبلیغ اسلامی برملا می‌سازد، بلکه بر ضرورت درک عمیق مخاطب، شناخت شرایط اجتماعی و به‌کارگیری شیوه‌های ارتباطی متناسب با زمان و مکان برای دستیابی به تبلیغی موفق تأکید دارد.

اهمیت این پژوهش در پر کردن خلأ مطالعات تطبیقی در زمینه نظام‌های تبلیغ مذهبی در حکومت‌های اسلامی نهفته است. اگرچه درباره هر یک از این دولت‌ها مطالعات مستقلی انجام شده، اما مقایسه تطبیقی وجوه مشترک و متفاوت تبلیغ مذهبی در این دو ساختار حکومتی، از حیث ساختار نهادی، روش‌های تبلیغی، شفاهی، کتبی، هنری، تعامل با گروه‌های قومی و مذهبی، و نقش جغرافیای سیاسی، تاکنون مورد توجه کافی قرار نگرفته است. پژوهش حاضر با اتکا به روش تاریخی - تحلیلی و بهره‌گیری از منابع اولیه، چون متون تاریخی، ادبی و اسناد دیوانی، و نیز مطالعات نوین، تلاش می‌کند تا تصویری روشن‌تر از کارکردهای متنوع نظام تبلیغ در دو خلافت عباسی و اموی آندلس ارائه دهد. نوآوری اصلی این تحقیق در ارائه چارچوبی چندبعدی برای مقایسه است که نه تنها ساختارهای رسمی و متمرکز عباسیان را در برابر رویکردهای منعطف و فرهنگی امویان قرار می‌دهد، بلکه بر نقش قدرت نرم، به‌ویژه ابزارهای هنری و معماری در آندلس، به‌عنوان عامل پایداری تبلیغ در جوامع چندفرهنگی تأکید دارد؛ چیزی که در مطالعات پیشین اغلب به حاشیه رانده شده بود. این تحلیل تطبیقی، فراتر از توصیف تاریخی، فرضیه‌ای را آزمون می‌کند مبنی بر اینکه کارآمدی نظام‌های تبلیغ مذهبی، نه در شدت ایدئولوژیک، بلکه در هماهنگی هوشمندانه با شرایط جغرافیایی، اجتماعی و فرهنگی هر عصر نهفته است. بدین ترتیب، پژوهش نه تنها به ارتقای دانش تاریخی و دینی یاری می‌رساند، بلکه چارچوبی نظری برای فهم تبلیغات سیاسی - مذهبی در جوامع چندمذهبی معاصر فراهم می‌آورد و درس‌هایی عملی در مدیریت تنوع فرهنگی و استفاده از ابزارهای نرم در ترویج پیام دینی ارائه می‌دهد. دستاورد مورد انتظار از این تحقیق، نخست، ارائه الگوهای گوناگون بهره‌گیری از ابزارهای تبلیغ مذهبی به‌عنوان قدرت نرم در حکومت‌های اسلامی است؛ الگوهایی که با مقایسه تطبیقی روش‌های تبلیغی عباسیان، مبتنی بر ساختارهای متمرکز، نهادهای رسمی و مراکز علمی، و امویان آندلس، تکیه بر ابزارهای فرهنگی، هنری و تعامل با جامعه چندفرهنگی، نشان می‌دهند چگونه هر حکومت شیوه‌های تبلیغی خود را با شرایط جغرافیایی و اجتماعی هماهنگ کرده است. دوم، تحلیل علل توفیق یا ناکامی این الگوها در تقویت وفاق اجتماعی و مواجهه با بحران‌های مشروعیتی؛ تحلیلی که بر پایه فرضیه همسویی شیوه‌های تبلیغ با بافت محیطی، ریشه‌های موفقیت عباسیان در گسترش سازمان‌یافته اسلام و پایداری امویان در حفظ هویت دینی در جامعه‌ای متنوع را روشن می‌سازد. این مطالعه، با روش تاریخی - تحلیلی و اتکا به منابع اولیه (2, 3) و مطالعات نوین، ضمن پر کردن خلأ رویکرد تطبیقی در این حوزه، به فهم بهتر پویایی‌های رابطه دین و قدرت در تمدن اسلامی کمک می‌کند و درس‌هایی عملی در مدیریت تنوع مذهبی و فرهنگی و استفاده هوشمندانه از ابزارهای فرهنگی برای تبلیغ دینی ارائه می‌دهد.

لذا تمرکز اصلی بر تحلیل نحوه ترویج اسلام، استفاده سیاسی از دین، و نقش نهادهای دینی و فرهنگی در هدایت فکری جامعه و تثبیت قدرت سیاسی است. فرض بر این است که هرچند هر دو روش بر پایه آموزه‌های اسلامی شکل گرفته‌اند، تفاوت‌های سیاسی، فرهنگی، جغرافیایی و اعتقادی موجب شده ابزارها، اهداف و شیوه‌های اجرای تبلیغ دینی در آن‌ها متفاوت باشد؛ عباسیان با اتکا بر ساختارهای متمرکز و نهادهای رسمی چون خطبه، مدارس و کتابت دینی، تبلیغ را به‌صورت نظام‌مند و رسمی پیگیری می‌کردند، در حالی که امویان آندلس در فضایی چندفرهنگی، با بهره‌گیری از ابزارهای نرم‌افزاری، مانند هنر و تعامل فرهنگی، به تبلیغ دین پرداختند. پرسش اصلی این تحقیق آن است که ساختار و ویژگی‌های روش‌های تبلیغی در هر یک از این دو خلافت چگونه بوده است و چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی میان آن‌ها دیده می‌شود. همچنین، عواملی که موجب شکل‌گیری و تحول این روش‌ها شده‌اند، میزان تأثیرگذاری آن‌ها در مشروعیت‌بخشی به قدرت سیاسی، مهار جریان‌های مخالف، و هدایت جامعه مورد بررسی قرار می‌گیرد. محدودیت‌هایی همچون کمبود منابع دست اول، جانبداری برخی منابع عباسی از گفتار رسمی یا مخالفان، و نگارش بسیاری از منابع امویان پس از سقوط خلافت، تحلیل را دشوار می‌سازد.

منابع تاریخی کلاسیک مانند تاریخ طبری (2) و مروج الذهب مسعودی (8) توصیفات جامعی از ساختارهای تبلیغ مذهبی در خلافت عباسیان، از جمله نقش نهادهای دیوانی و مناظرات کلامی، و در خلافت امویان آندلس، با تأکید بر ابزارهای فرهنگی و تعاملات میان‌فرهنگی، ارائه می‌دهند

که مبنایی معتبر برای فهم پویایی‌های سیاسی - مذهبی این دوره‌ها فراهم می‌آورند. علی‌اکبر ولایتی در کتاب «سیاست و حکومت در اسلام» به نقش دین در تقویت مشروعیت سیاسی دولت‌های اسلامی، به‌ویژه عباسیان، پرداخته و اهمیت نهاد دین و تبلیغ را برجسته کرده است (11). حسین احمد در «اسلام در اسپانیا» ساختار دینی امویان آندلس و روابط میان‌فرقه‌ای مسلمانان با مسیحیان و یهودیان را بررسی کرده و به نقش تبلیغ در فضای چندفرهنگی این منطقه توجه داشته است (6, 12). محمد عماره در «فکر اسلامی در تاریخ»، با نگاهی تطبیقی به اندیشه‌های شیعی و سنی، به تحلیل نقش ایدئولوژی دینی در شکل‌گیری حکومت‌های اسلامی پرداخته که برای فهم تبلیغ در عباسیان کاربرد دارد (13). ویلفرد مادلونگ در «جانشینی پیامبر»، پیوند سیاست و دین و مشروعیت خلافت را بررسی کرده و تحلیل‌های او قابل‌تعمیم به دوره عباسیان است (14). هیو کندی در «تاریخ سیاسی آندلس اسلامی» و «دربار خلفا»، تاریخ سیاسی امویان آندلس و نقش نخبگان مذهبی و خلفا در دوره عباسیان را تحلیل کرده و اطلاعات مهمی درباره ساختار تبلیغ فراهم آورده است (15, 16). پژوهش حاضر با تمرکز بر تحلیل تطبیقی ساختار، شیوه‌ها و کارکردهای نظام تبلیغ مذهبی در عباسیان و امویان آندلس، درصدد پر کردن این خلأ است و ضمن استفاده از منابع کلاسیک و نوین، تصویری دقیق‌تر و جامع‌تر از تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو دوره ارائه می‌دهد. در ادامه، این رویکردها با تمرکز بر ساختار و ابزارهای تبلیغی در هر حکومت واکاوی می‌شود.

تحلیل روش‌های تبلیغ عباسیان

عباسیان به‌عنوان یکی از تأثیرگذارترین خلافت‌های اسلامی، از ابتدای شکل‌گیری خود بر تبلیغ مخفیانه و سپس آشکار برای کسب قدرت تکیه کردند. مرحله نخست تبلیغ مذهبی عباسی، با ویژگی‌هایی چون پنهان‌کاری و پرهیز از خشونت در خراسان، تحت عنوان دعوت به «اهل بیت» انجام می‌شد و در مرحله دوم، با پیوستن ابومسلم خراسانی، به یک جنبش سازمان‌یافته نظامی تبدیل شد (2, 17). پس از استقرار خلافت، عباسیان برای تثبیت مشروعیت خود، از نهادهای دیوانی، ارتش، متکلمان سنی، ساخت مدارس دینی و برگزاری مراسم مذهبی رسمی بهره‌گرفتند (18, 19). آن‌ها همچنین از ساخت مساجد و کاخ‌های باشکوه به‌عنوان ابزارهای نمایشی قدرت و هویت مذهبی استفاده کردند (5). عباسیان با استفاده از گفتمان حمایت از اهل سنت، تلاش کردند تا خود را حافظ دین و سنت پیامبر معرفی کنند و بدین وسیله در برابر رقبای مذهبی، به‌ویژه امویان آندلس، دست برتر را بیابند (20).

در خلافت عباسیان، روش‌های تبلیغ مذهبی نه تنها ابزاری برای مشروعیت‌سازی ایدئولوژیک بودند، بلکه مکانیسمی پویا برای تعدیل تنش‌های قومی - مذهبی در قلمرو گسترده‌ای که از خراسان تا مصر امتداد داشت، عمل می‌کردند؛ این روش‌ها از سازمان‌مندی کلامی و نهادی به‌عنوان اهرم‌های اصلی بهره‌بردند تا عقاید سنی حنفی را نه صرفاً ترویج، بلکه به‌عنوان عاملی سیاسی - فرهنگی تثبیت کنند، هرچند این مسئله در دوره افول، محدودیت‌هایی چون وابستگی بیش از حد به دیوان‌سالاری مرکزی را آشکار ساخت.

در مراحل اولیه انقلاب، قرن دوم هجری، تبلیغ مذهبی عمدتاً ایدئولوژیک و شبکه‌محور بود و بر شعار «الرضا من آل محمد» استوار می‌ماند تا حمایت شیعیان و ایرانیان ناراضی را بسیج کند؛ این رویکرد، با بهره‌گیری از جنبه‌های عاطفی پیوند هاشمی، نه تنها جنبشی زیرزمینی را به انقلاب نظامی، تحت رهبری ابومسلم خراسانی، منجر شد، بلکه الگویی از تبلیغ پراگماتیک ارائه داد که مرزهای ایدئولوژیک را برای کسب قدرت موقتاً محو می‌کرد (2, 7). می‌توان استنباط کرد که انعطاف ایدئولوژیک با بافت نارضایتی‌های محلی، تبلیغ را به ابزاری برای تحول سیاسی تبدیل کرد، اما تناقض ذاتی آن، تضاد میان شعارهای شیعی‌محور و گرایش سنی‌پسین، در دوره تثبیت، به بحران‌های مشروعیتی، مانند قیام‌های علوی، دامن زد و نشان داد که هماهنگی اولیه، بدون نهادسازی پایدار، شکننده است.

پس از تثبیت، روش‌ها به سمت رسمی‌سازی نهادینه سوق یافت و مناظرات کلامی، خطبه‌های جمعه و کتابت فقهی حنفی را به ابزارهای اصلی تبدیل کرد؛ نهادهایی چون مدارس نظامیه و بیت‌الحکمه، فراتر از آموزش، به مراکز دفاع ایدئولوژیک مبدل گشتند و با ترجمه متون کلامی، تبلیغ را به دیالکتیکی عقل‌گرایانه ارتقا دادند (18, 19). از منظر تحلیلی، دیوان‌سالاری مرکزی، تنوع قومی را با کنترل ایدئولوژیک مهار نمود و نمادهایی چون مساجد جامع را به عرصه‌های همبستگی اجتماعی مبدل ساخت، اما وابستگی علما به دربار، استقلال فکری را تضعیف کرد و در مواجهه با رقبای مانند معتزله، تبلیغ را از ابزار هدایت به سلاحی درونی تبدیل نمود.

جغرافیای مرکزی بغداد، به‌عنوان شاهراه دجله - فرات، این روش‌ها را با دسترسی به استعدادهای ایرانی و تجاری تقویت کرد و تبلیغ را به فرآیندی هماهنگ در قلمرو وسیع مبدل ساخت (8, 9)، اما تحلیل انتقادی نشان می‌دهد که این اتفاق، محدودیت‌هایی داشت: سیاست‌های متغیر دینی، هرچند تنش‌های قومی را موقتاً مهار کرد، اما در برابر چالش‌های خارجی، مانند تهاجمات سلجوقی، تبلیغ را از حالت پویا به دفاعی سوق داد و عوامل تحول آن، از جمله افول دیوان‌سالاری، را تسریع بخشید. در نهایت، پیامدهای این روش‌ها، از تقویت مشروعیت سنی، با مهار علویان، تا رونق علمی - اقتصادی، نشان می‌دهد که ناکامی در پایداری بلندمدت، بر ضرورت تعادل میان کنترل و انعطاف دلالت دارد.

تحلیل روش‌های تبلیغ امویان آندلس

امویان آندلس، پس از سقوط خلافت اموی دمشق، در غرب جهان اسلام خلافتی موازی بنیان نهادند. در شرایطی که جامعه آندلس از نظر فرهنگی و مذهبی، ترکیبی از مسلمانان، مسیحیان و یهودیان بود، امویان برای تحکیم هویت اسلامی - عربی، از تبلیغات فرهنگی و آموزشی بهره گرفتند. آن‌ها زبان عربی را به‌عنوان زبان رسمی و دینی ترویج کردند و مدارس و مساجد را توسعه دادند. برگزاری جشنواره‌های مذهبی، خطبه‌های جمعه با مضمون تأکید بر خلافت مشروع سنی، و تبلیغات علیه فرقه‌های اسلامی رقیب، مانند شیعیان و خوارج، از جمله ابزارهای تبلیغی آنان بود (3). امویان آندلس خود را به‌عنوان حافظان راستین سنت پیامبر معرفی می‌کردند و تلاش داشتند در برابر خلافت عباسی، خلافتی بدیل، اما مشروع، به نمایش گذارند (2). جغرافیا و جمعیت، دو عامل کلیدی در شکل‌گیری شیوه‌های تبلیغ در این دو خلافت بودند. تنوع فرهنگی و مذهبی جوامع تحت سیطره، نوع ابزارهای تبلیغی را تعیین می‌کرد. در مناطق روستایی، تبلیغ شفاهی و فردی مؤثرتر بود؛ در حالی که در شهرها، نهادهای آموزشی و مذهبی به کار گرفته می‌شدند. دولت‌ها با تطبیق زبان، فرهنگ و محتوای پیام خود با مخاطبان گوناگون، در پی اثرگذاری بیشتر بودند (21).

در خلافت امویان آندلس، روش‌های تبلیغ مذهبی نه صرفاً ابزاری برای ترویج عقاید سنی مالکی، بلکه ابزاری تعاملی برای بازسازی هویت اسلامی در حاشیه جغرافیایی غرب بودند؛ این روش‌ها از تلفیق فرهنگی - بصری به‌عنوان اهرم اصلی بهره بردند تا تنوع قومی، عرب، بربر و مستعربین، را به همبستگی سیاسی سوق دهند، هرچند در دوره افول، این انطباق به چالش‌هایی چون نفوذ مسیحی و وابستگی الگویی به شرق کشیده شد.

در مراحل اولیه، تبلیغ مذهبی عمدتاً بر استقلال ایدئولوژیک از عباسیان و تحکیم هویت عربی - مالکی متمرکز بود و از شبکه‌های علمایی و خطبه‌های جمعه برای مهار رقبای شیعی و خوارج استفاده می‌شد؛ این رویکرد، با بهره‌گیری از جشنواره‌های مذهبی، نه تنها مشروعیت خلافت موازی را تثبیت کرد، بلکه الگویی پراگماتیک از تبلیغ ارائه داد که مرزهای فرقه‌ای را برای بسیج محلی محو می‌نمود (10). این‌طور استنباط می‌شود که انعطاف در برابر تهدیدهای داخلی، مانند شورش‌های بربر، تبلیغ را به تسهیلگری برای تحول هویتی تبدیل کرد، اما شکنندگی آن، وابستگی به نخبگان درباری در مواجهه با رقبای به تنش‌های فرقه‌ای دامن زد و عوامل تحول اولیه را، مانند مهاجرت علما از شرق، به‌عنوان نقطه‌ضعفی آشکار ساخت.

پس از تثبیت خلافت، روش‌ها به سمت نهادینه‌سازی بصری - آموزشی سوق یافت و کتیبه‌های قرآنی، اشعار اخلاقی و آموزش در کتابخانه‌ها را به ابزارهای اصلی مبدل کرد؛ مسجد جامع قرطبه، فراتر از عبادتگاه، به دیالکتیکی چندعملکردی، خطابه و تربیت فقهی، تغییر کرد و خوشنویسی کوفی

را به زبانی بصری برای ترویج مفاهیم قرآنی ارتقا داد (21, 22). از منظر تحلیلی، این تکامل نشان می‌دهد ادغام عناصر محلی، زبان عربی و هنر اسلمی، با سیاست‌های مدارا، جزیه برای اقلیت‌ها، پذیرش اسلام را در مستعربین تسهیل نمود و مخالفان را از طریق تعامل فرهنگی مهار کرد، اما چالش تنوع مذهبی، تبلیغ را از حالت هدایتی به دفاعی سوق داد؛ مسئله‌ای که در دوره‌های بعدی به شکاف‌های هویتی و تضعیف مشروعیت انجامید. جغرافیای حاشیه‌ای اندلس، به‌عنوان پلی میان شرق و اروپا، این روش‌ها را با دسترسی به فرهنگ‌های بومی و اقلیت‌ها غنی ساخت و تبلیغ را به فرآیندی تعاملی در بافت چندفرهنگی مبدل نمود (6)، اما تحلیل انتقادی نشان می‌دهد که محدودیت‌هایی نیز وجود داشت: ابزارهای هنری، طاق نعل اسبی و کاشی‌کاری قرآنی، هرچند هویت را در برابر مسیحیان شمال پایدار کرد، اما وابستگی به الگوهای شرقی، ترجمه‌های یونانی در دارالعلم، نوآوری محلی را تضعیف نمود و در افول، پس از حکم دوم، عوامل تحول را به‌عنوان تهدیدی برای پایداری فرهنگی آشکار ساخت. در نهایت، پیامدهای این روش‌ها، از غنی‌سازی عقلانیت دینی، با تعامل اقلیت‌ها، تا همزیستی نسبی، تبیین می‌کند که موفقیت در حفظ هویت متنوع مشهود است، اما ناکامی در نوآوری بلندمدت، بر ضرورت تعادل میان تعامل و استقلال دلالت دارد؛ الگویی که برای فهم پویایی‌های تبلیغ در جوامع حاشیه‌ای معاصر، کلیدی است.

مقایسه تطبیقی

جغرافیا و فرهنگ، به‌عنوان عوامل زمینه‌ساز، تنوع روش‌های تبلیغ مذهبی در خلافت عباسیان و امویان آندلس را تعیین کردند و بر انتخاب ابزارها و استراتژی‌ها تأثیر گذاشتند. در عباسیان، موقعیت مرکزی بغداد به‌عنوان شاهراه تجاری و فرهنگی، روش‌ها را به سمت سازمان‌مندی کلامی و نهادی سوق داد؛ دسترسی به مسیرهای دجله و فرات، مناظرات علمی و مراکز آموزشی را تسهیل کرد و تنوع قومی را با ابزارهایی مانند دارالحدیث مدیریت نمود (8, 9). این بستر، تبلیغ را به فرآیندی هماهنگ در قلمرو وسیع تبدیل کرد؛ جایی که فرهنگ ایرانی - عربی، عقل‌گرایی را بر سنت‌گرایی ترجیح داد.

در مقابل، جغرافیای حاشیه‌ای اندلس، به‌عنوان پلی میان اسلام و اروپا و فرهنگ چندلایه آن، عرب، بربر، مسیحی و یهودی، روش‌ها را به سمت بصری هدایت کرد. حضور اقلیت‌ها، ابزارهایی مانند کتیبه‌های هنری و سیاست‌های جزیه را ضروری ساخت و مراکز مانند دارالعلم قرطبه، ترجمه را به ابزاری برای تعامل فرهنگی مبدل نمود (3, 22). تحلیل نشان می‌دهد که این تفاوت‌ها، جغرافیا را از محدودیت به فرصت تبدیل کرد: در شرق، تمرکز بر انسجام ایدئولوژیک و در غرب، بر پایداری هویتی از طریق همزیستی، هر دو بر پایه تطابق با بافت محلی استوار بودند.

مقایسه تطبیقی روش‌های تبلیغ مذهبی در خلافت عباسیان و امویان آندلس، بر پایه بررسی جنبه‌های کلیدی مانند ساختار نهادی، ابزارها، نقش نخبگان و تعامل با اقلیت‌ها، الگویی از انطباق استراتژیک با بسترهای جغرافیایی - فرهنگی ارائه می‌دهد. این مقایسه نه تنها تشابهات در پیگیری مشروعیت سنی را برجسته می‌سازد، بلکه تفاوت‌ها را به‌عنوان بازتابی از چالش‌های محیطی تحلیل می‌کند؛ بدین شرح که هر روش، بدون ادعای برتری ذاتی، کارآمدی خود را در زمینه خاص اثبات کرده است. جدول زیر، این جنبه‌ها را به‌طور ساختاریافته خلاصه می‌نماید و تحلیل پژوهش حاضر را بر پایه منابع تاریخی و رویکرد انتقادی - تطبیقی ادغام می‌کند.

جدول ۱. مقایسه تطبیقی تبلیغ مذهبی در خلافت عباسیان و امویان آندلس

جنبه مقایسه	روش در عباسیان	روش در امویان آندلس	تشابه/تفاوت و تحلیل
ساختار نهادی	تمرکز بر مراکز متمرکز مانند بیت‌الحکمه و مدارس نظامیه برای آموزش کلامی و فقهی حنفی؛ وابستگی به دیوان‌سالاری مرکزی. (2)	تأکید بر شبکه‌های محلی مانند مساجد جامع، قرطبه و سویل، و کتابخانه‌ها برای ترویج مالکیت؛ توزیع‌شده‌تر به دلیل تنوع ایالتی. (6)	تشابه: هر دو بر نهادهای آموزشی برای تربیت علما تکیه داشتند. تفاوت: عباسیان متمرکزتر برای انسجام قلمرو وسیع، امویان توزیع‌شده برای مدیریت تنوع محلی. تحلیل: این تمایز، از تمرکزگرایی شرقی، که انسجام ایدئولوژیک را در برابر تنوع قومی تأمین می‌کرد، و پراکندگی غربی، که پایداری هویتی را در جوامع حاشیه‌ای تضمین می‌نمود، ناشی می‌شود؛ تحلیل نشان می‌دهد هر دو ساختار، تبلیغ را به ابزاری برای تعدیل قدرت سیاسی - مذهبی تبدیل کردند، اما در عباسیان، خطر وابستگی علما به دربار بیشتر بود، در حالی که در امویان، انعطاف محلی به همزیستی نسبی یاری رساند.
ابزارهای تبلیغ	مناظرات کلامی و خطبه‌های رسمی برای دفاع ایدئولوژیک؛ نمادسازی از طریق کاخ‌ها. (4)	کتیبه‌های قرآنی و هنر معماری، اسلیمی و نعل اسبی، برای ترویج بصری؛ اشعار مذهبی برای تعامل فرهنگی. (22)	تشابه: استفاده از نمادهای معماری، مساجد، برای هویت‌سازی. تفاوت: عباسیان کلامی - عقلی، امویان بصری - هنری. تحلیل: هر دو ابزار، تبلیغ را فراتر از شفاهی بردند و به زبانی جمعی تبدیل کردند، اما در عباسیان، تمرکز بر مناظره، عقلانیت را به‌عنوان قدرت نرم ایدئولوژیک برجسته ساخت، در حالی که در امویان، هنر بصری، پذیرش تدریجی را در بافت چندفرهنگی تسهیل نمود، مانند کتیبه‌های قرطبه. تحلیل نشان می‌دهد این تفاوت، نشان‌دهنده گذار از تبلیغ «دفاعی» به «جذاب» است، که هر دو در نهایت به گسترش تمدنی اسلام کمک کردند، بدون اینکه یکی را بر دیگری ترجیح دهد.
نقش نخبگان مذهبی	علما در مناصب رسمی، قضاوت و افتا، و وابسته به دربار برای کنترل ایدئولوژیک. (19)	فقها و خطیبان به‌عنوان واسطه‌های محلی، با نقش دوگانه دینی - اجتماعی در دربار و جامعه. (21)	تشابه: حمایت حکومتی از نخبگان برای ترویج سنت سنی. تفاوت: عباسیان رسمی‌تر، امویان تعاملی‌تر. تحلیل: این تمایز، ریشه در ساختارهای قدرت دارد؛ در عباسیان، نخبگان به‌عنوان ابزار کنترل مرکزی عمل می‌کردند و تنش‌های کلامی، مانند معتزله در تقابل با حنبلی، را مدیریت می‌نمودند، در حالی که در امویان، نقش واسطه‌ای، تبلیغ را به فرآیندی اجتماعی تبدیل کرد و به کاهش مقاومت‌های محلی یاری رساند. تحلیل نشان می‌دهد که هر دو رویکرد، نخبگان را به ستون فقرات مشروعیت مبدل ساختند، اما در امویان، این نقش چندلایه، الگویی از قدرت نرم فرهنگی ارائه داد که برای جوامع معاصر با تنوع قومی، الهام‌بخش‌تر است.
تعامل با اقلیت‌ها و رقبا	با رویکرد دوگانه: جذب اولیه شیعیان و سرکوب بعدی؛ کنترل مکاتب سنی. (20)	سیاست مدارا با جزیه و آزادی محدود برای مسیحیان/یهودیان؛ تبلیغ علیه خوارج از طریق جشنواره‌ها. (22)	تشابه: استفاده از تبلیغ برای مهار رقبا و اقلیت‌ها. تفاوت: عباسیان ایدئولوژیک، مناظره، امویان عملی، همزیستی. تحلیل: هر دو روش، پایداری را از طریق تعدیل تضادها تضمین کردند، اما در عباسیان، تمرکز بر سرکوب ایدئولوژیک، مانند قیام‌های علوی، وحدت را در قلمرو گسترده اولویت داد، در حالی که در امویان، مدارا عملی، مانند جزیه، تعامل فرهنگی را بر تقابل ترجیح داد. از منظر تحلیلی، این تفاوت، بازتابی از نظریه ابن خلدونی «عصبیت» است: عباسیان بر انسجام درونی تکیه کردند و امویان بر تعادل بیرونی، که هر دو، تبلیغ را به ابزاری برای بقای تمدنی تبدیل نمودند و درس‌هایی برای مدیریت تنوع مذهبی در دوران پسااستعماری ارائه می‌دهند.

همان‌گونه که جدول نشان می‌دهد، تشابهات در پیگیری مشروعیت سنی و استفاده از نهادها، پیوند عمیق دین و قدرت را در هر دو دوره برجسته می‌سازد، در حالی که تفاوت‌های ریشه‌دار در جغرافیا و فرهنگ، بر همسویی هوشمندانه تأکید دارند. از دیدگاه این پژوهش، موفقیت این روش‌ها نه در شدت ایدئولوژیک، بلکه در ظرفیت‌شان برای تبدیل چالش‌های محیطی، مانند تنوع قومی در اندلس یا گستردگی شرقی، به فرصت‌های تمدنی

نهفته است. این الگو، فراتر از توصیف تاریخی، چارچوبی نظری برای فهم تبلیغات سیاسی - مذهبی معاصر فراهم می‌آورد، که ترکیبی از ابزارهای کلامی و بصری، می‌تواند تنوع را به همبستگی مبدل سازد، بدون آنکه به تقابلهای ناکارآمد بینجامد.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی روش‌های تبلیغ مذهبی در خلافت عباسیان و امویان آندلس، به پرسش محوری پژوهش، یعنی ساختار، ویژگی‌ها و عوامل موفقیت این روش‌ها، همراه با تفاوت‌ها و شباهت‌های میان آن‌ها، پاسخی چندلایه و زمینه‌مند ارائه می‌دهد: هر دو روش، به‌عنوان ابزاری استراتژیک برای مشروعیت‌سازی سیاسی و ترویج هویت اسلامی، بر هماهنگی با بسترهای محیطی استوار بودند، اما عباسیان با تأکید بر سازمان‌مندی کلامی و نهادی، انسجام ایدئولوژیک را در گستره‌ای وسیع تأمین کردند، در حالی که امویان با تلفیق هنری و تعاملی، پایداری فرهنگی را در بافتی متکثر تضمین نمودند. شباهت‌های بنیادین، از جمله بهره‌برداری از نهادهای آموزشی برای تربیت نخبگان سنی و استفاده از نمادهای معماری برای نهادینه‌سازی باورها، بر پیوند ناگسستنی تبلیغ با اقتدار حکومتی دلالت دارد؛ این اشتراکات، تبلیغ را به فرآیندی پویا برای هدایت فکری جامعه و مهار جریان‌های مخالف مبدل ساختند، این گونه که هر دو خلافت، دین را نه تنها به‌عنوان ایدئولوژی، بلکه به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی به کار گرفتند.

تفاوت‌ها، اما، ریشه در اقتضائات جغرافیایی - فرهنگی دارد: ساختار متمرکز عباسیان، با ابزارهایی چون مناظرات عقلی و خطبه‌های رسمی، برای مدیریت تنوع قومی در قلمرو پهناور، به تبلیغی دفاعی و وحدت‌بخش انجامید که دانش را به سلاحی تمدنی تبدیل کرد، اما گاه به کنترل‌گرایی بر علما و تشدید تنش‌های کلامی، مانند تقابل معتزلی و سنتی، منجر شد؛ در مقابل، روش‌های توزیع‌شده امویان با تمرکز بر کتیبه‌های بصری و سیاست‌های مدارا، در حاشیه جغرافیایی آندلس، تبلیغ را به زبانی جذاب و غیراجباری مبدل کرد، که مقاومت‌های محلی را به فرصت‌های همزیستی، مانند ادغام عناصر بومی در هنر اسلیمی، بدل ساخت، هر چند وابستگی به نخبگان درباری، آن را در برابر تهدیدهای خارجی آسیب‌پذیرتر نمود. از منظر تحلیلی، این تمایزها، تبلیغ را به آینه‌ای از پویایی‌های تمدنی بازتاب می‌دهد: در شرق، آن به‌مثابه مکانیسمی برای انسجام درونی عمل کرد و تمدنی عقل‌گرا را بر پایه قدرت نرم ایدئولوژیک بنا نهاد، در حالی که در غرب، به ابزاری برای تعادل بیرونی تبدیل شد و هویتی چندلایه را از دل تضادهای فرهنگی زاید؛ الگویی که نشان می‌دهد موفقیت تبلیغ، نه در یکنواختی ابزارها، بلکه در ظرفیت‌شان برای بازخوانی چالش‌ها به‌عنوان فرصت‌های تحول نهفته است.

برداشت می‌شود اهمیت این تحلیل تطبیقی فراتر از توصیف تاریخی است و بر عمق رابطه دین و قدرت در تمدن اسلامی تأکید دارد: روش‌های عباسیان، با پیوند تبلیغ به دیوان‌سالاری و دانش، الگویی از «دولت عقلی - مذهبی» را پدید آورد که مرزهای تمدنی را جابه‌جا کرد، اما خطر تقلیل دین به ابزار سیاسی را به همراه داشت؛ در امویان، اما، تبلیغ به‌مثابه «گفت‌وگوی فرهنگی» عمل کرد و با نمادسازی هنری، جوامع متکثر را به مدار هویت اسلامی کشاند، بدون آنکه به تقابلهای ناکارآمد بینفزايد؛ رویکردی که ظرافت‌هایش، در برابر بحران‌های هویتی معاصر، الهام‌بخش‌تر به نظر می‌رسد و بر ضرورت گذار از تبلیغ ایدئولوژیک به تعاملی دلالت دارد.

در نهایت، این پژوهش، ضمن پاسخ به عوامل تحول و تأثیرگذاری این روش‌ها، درس‌هایی عملی برای مدیریت تبلیغ مذهبی در جوامع جهانی شده ارائه می‌دهد: پایداری واقعی، در گرو ترکیبی هوشمندانه از ابزارهای رسمی و هنری است که نه تنها باورها را هدایت کند، بلکه فرهنگ‌ها را به هم پیوند زند و تبلیغ را از سلاحی دفاعی به بستری برای همبستگی تمدنی ارتقا دهد؛ چشم‌اندازی که تمدن اسلامی را نه به‌عنوان گذشته‌ای بسته، بلکه به‌عنوان الگویی زنده برای آینده بازتعریف می‌کند.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Ghazali AH. *Ihya Ulum al-Din*. Tehran: Scientific and Cultural Publications; 2002.
2. Tabari MiJ. *Tarikh al-Tabari*. Tehran: Asatir Publications; 1996.
3. Ibn Khaldun Aa-R. *History*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies; 2013.
4. Ibn K. *Al-Bidayah wa al-Nihayah*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah; 1987.
5. Taqoush MS. *The Abbasid State*. Qom: Research Institute of Hawzah and University; 2008.
6. Khezri MR. *Andalusia during the Umayyad Caliphate: Flourishing and Decline of Islamic Civilization*. Tehran: Ney; 2013.
7. Ahmad ibn Abi Y. *Tarikh Yaqubi*. Tehran: Scientific and Cultural Publications; 1999.
8. Masudi AiH. *Muruj al-Dhahab*. Tehran: Scientific and Cultural Publications; 1995.
9. Ibn Athir Ia-D. *Al-Kamil fi al-Tarikh*. Tehran: Scientific and Cultural Publications; 1991.
10. Ibn Idhari Aa-AA. *Al-Bayan al-Mughrib fi Akhbar al-Andalus wa al-Maghrib*. Tehran: Iran Culture Foundation; 1985.
11. Hosseini MT. *The Abbasid Caliphate and Political-Religious Management in the Middle Centuries of Islam*. *Journal of Islamic History and Civilization*. 2019;22(3):81-100.
12. Vaziri A, Ashrafi A, Salim MN. *Factors Affecting Cultural and Civilizational Interactions between Muslims and Christians in Andalusia during the Umayyad Era*. *History Research Journal*. 2018;14(53).
13. Ashrafi H, Khezri SA. *A Comparative Study of the Legitimacy Foundations of the Umayyads and Abbasids*. *Journal of the History of Islamic Culture and Civilization*. 2017;8(27):63.
14. Aminzadeh A, Nemat Limai A. *Alid and Shiite Movements during the Umayyad and Abbasid Caliphates*. *Mirath-e Javidan*. 2005(51):45-54.
15. Amiri M. *The Role of Court Elites in Promoting Islam and the Legitimacy of the Umayyad Government of Andalusia*. *Journal of Andalusian History and Civilization*. 2022;5(1):70-90.
16. Akbari S. *An Examination of the Role of Judges and Scholars in Consolidating the Political Legitimacy of the Abbasids*. *Journal of Islamic and Iranian History*. 2021;18(2):35-55.
17. Rezaei M. *Sociological Analysis of Propaganda Networks in Abbasid-Era Khorasan*. *Journal of Historical Studies of Khorasan*. 2020;10(1):75-98.
18. Safaei M. *Analysis of the Role of Da'wah and Propagation in the Abbasid Period*. *Islamic Studies Quarterly*. 2011;14(2):56-73.
19. Mahmoudi H. *An Examination of the Role of Abbasid Caliphs in Strengthening Religious Convergence*. *Journal of Islamic Thought*. 2014;16(4):115-31.
20. Moshrefi E. *Abbasid Religious Policy in Confronting Shiite Currents*. *Historical Studies of the Islamic World*. 2016;19(1):32-49.
21. Mousavi SM. *The Role of Jurists in Historical and Social Events of Andalusia during the Umayyad Period*. Qom: University of Islamic Studies; 2015.
22. Hosseini A. *An Examination of the Effect of Integrating Local Cultural Elements in Islamic Propagation by the Umayyad Government of Andalusia*. *Studies in the History of Islam and the West*. 2021;10(3):43-60.
23. Amini R. *Factors Affecting the Formation of the Da'wah System in the Abbasid Caliphate*. *History of Islam*. 2014;18(1):76-96.
24. Jafarian R. *Political History of Islam: The Abbasid Period*. Qom: Maaref Publishing; 2008.

25. Kazemi M. An Examination of Religious Factors in Consolidating the Rule of the Umayyads of Andalusia. *Journal of Islamic Studies*. 2018;23(2):112-33.
26. Hashemi A. A Comparative Study of Da'wah and Propagation among the Fatimids and the Umayyads of Andalusia. *Historical Studies of the Islamic World*. 2020;25(4):211-30.
27. Tehrani S. Propagandistic Countermeasures of the Umayyads of Andalusia against Rival Currents. *Interdisciplinary Studies of Islam and Andalusia*. 2023;8(1):27-45.